

הגליל

עלון מחוז הצפון של המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל

יוצא לאור על ידי ועדות הגליל העליון והתחתון ואזור העמקים
גיליון מספר 38, תשרי תשע"ג, ספטמבר 2012

עם הגליון

■ ■ ■

בתקופה שבה היה עמרי שלמון רכז מחוז הצפון במועצה לשימור, הוא נהג לפתוח את סקירתו "רוח צפונית" ב"הגלילה" בתיאור מצב הפריחות, השקיעות והציפורים הנודדות בצפון. זה היה יפה ורומנטי, אך לבסוף דרשה ממנו העורכת לגוון את דבריו, והוא נאלץ לחדול מכך. כעת, בעת כתיבת הדברים מול חלון פתוח ורוח ערב סתוית, אני נזכרת במילותיו וחושבת כמה נכונות ומדויקות הן היו. הלא אין דבר אמיתי ויפה מהטבע החוזר ונשנה סביבנו, שבמעגליו אנו מנסים להשתלב ולהשאיר את חותמנו הצנוע.

ברוח זו אנו מאחלים לכל קוראינו שנה טובה, שנת פריחות, זריחות ושקיעות, ובשמיים - עננים וציפורים חיות, לא ציפורי ברזל וטילי מתכת.

מירב גרץ-רונו

בית החולים על שם פטר שוויצר בטבריה

■ ■ ■

הוא נחנך ב-1928 ופעל כבית החולים המרכזי של טבריה עד להקמת בית החולים פוריה

בשנות השלושים עבדו במוסד שלושים עובדים, בהם שבעה רופאים ועשר אחיות, והוא שירת את תושבי טבריה, עמק הירדן והגליל התחתון.

במלחמת העצמאות מילא בית החולים תפקיד חשוב בטיפול בפצועים. לאחר קום המדינה הוא עבר לאחריות משרד הבריאות, והמשיך לפעול עד תחילת שנות החמישים. עם הגידול באוכלוסיית האזור הוא התקשה לענות על כל הצרכים, ובשנת 1955 נפתח בית-חולים חדש ברמת פוריה, כיום המרכז הרפואי פדה.

בשנות השמונים של המאה העשרים הוסב מתחם בית החולים שוויצר בטבריה למרכז קליטה. המבנה המקורי שופץ, מדרגות הכניסה היפות הוסרו, המרפסות נסגרו והבניין בעל הייחוד האדריכלי שונה לבלי הכה כיום פועלים בו המרכז לחקר טבריה, משרדי הסוכנות היהודית ו"שותפות 2000", ומתחם "ארזים" - מלון ודיור להשכרה.

ד"ר אסתי ינקלביץ מלמדת מחוג ללימודי ארץ-ישראל באוניברסיטת חיפה, וחוקרת במרכז לחקר טבריה.

לאחר מכן, כש"הדסה" לא הצליח להמשיך בהפעלתו בגלל המשבר הכלכלי בארצות הברית. ועד אגודת "אחוות בית" (קריית שמואל) חיפש פתרונות לבעיה, בשעה שהנהלה הציונית שקלה להעביר את המוסד למחלקת הבריאות הממשלתית, למורת רוחה של הקהילה היהודית בטבריה. כשלוש שנים נשאר המקום סגור, עד שנפתח מחדש על ידי קופת חולים של ההסתדרות הכללית כבית-חולים עונתי לחברים שבאו לטיפול במרחצאות טבריה.

השיטפון הגדול בטבריה במאי 1934 פגע בבריאות התושבים והגדיל את הצורך בבית החולים. ועד הקהילה העברית בעיר, יחד עם "אחוות בית" וקופת חולים עממית (קופה לא-מפלגתית ליישובי התאחדות האיכרים ולמי שאינו חבר בהסתדרות הכללית. התאחדה ב-1974 עם קופת החולים של הציונים הכלליים והפכה לקופת חולים מאוחדת) - פעלו לפתיחתו וציודו מחדש, והקימו בו חמש מחלקות: פנימית, ילדים, נשים-יולדות, אף-אוזן-גרונ ומחלקה למחלות ריאומוטיות.

בשנת 1921 הונחה בטבריה, במעמד הנציב העליון סר הרברט סמואל והתורמים פטר ורבקה

בית החולים בסוף שנות הארבעים

שוויצר - פעילים ציוניים מארצות הברית - אבן הפינה לבית-חולים יהודי. הייתה זו תרומתו של הזוג שוויצר לקהילה היהודית בטבריה, ולמיקום המוסד החדש נבחרה קריית שמואל - שכונה חדשה במעלה ההר, שבתכניתה המקורית יועד שטח להקמת בית-חולים. זמן קצר לאחר הנחת אבן הפינה נפטר פטר שוויצר, ורעייתו החליטה להשלים את המלאכה בסיוע ארגון "הדסה". המבנה בן שתי הקומות, הצופה לכנרת, תוכנן על ידי האדריכלים בנימין חייקין וזליג אקסלרוד, שתכננו בין היתר גם את וילה מלצ'ט בחוף הצפוני של הכנרת. חייקין, יליד לונדון, בא ארצה ב-1920 ועם עבודותיו נמנים אגף בבית החולים לעיניים סט' ג'ון (עם קליפורד הוליד), מבנים באוניברסיטה העברית בהר הצופים, מלון המלך דוד (עם מתכנן הבניין אמיל ווגט), בית עיריית חיפה, ועוד.

בית החולים שוויצר נחנך ב-1928, אך נסגר שנה

בית החולים בשלבי בנייה אחרונים, סוף שנות העשרים תצלומים: הארכיון לחקר טבריה

שלום לכם,

ראשית, אני שמח להזמין אתכם ליום עיון שיתקיים בקרוב, בהמשך לפעילות הענפה של המועצה לשימור בתחום השימור וההחייאה של תוואי רכבת העמק. הכנס, ששמו "רכבת העמק חוזרת, היבטי שימור", יתקיים ב-25 באוקטובר במוזיאון הרכבת בחיפה (תחנת הרכבת ההיסטורית חיפה-מזרח). הוא יעסוק בהיבטי השימור של התחנות והתוואי, במסגרת התחדשות הקו בין חיפה לבית שאן. יועלו בו רעיונות לשיקום, ייבחנו דוגמאות מהעולם לשימור דומה וידונו הצעות לגיבוש מדיניות שימור בנושא ייחודי זה.

באזור נצרת והעמקים

חברנו, ד"ר נורברט שווקה מנצרת, המטפל במסירות באתר הייחודי של בית הקברות לחללים הגרמנים ממלחמת העולם הראשונה, דיווח לאחרונה על אפשרות לפגיעה בגבולות האתר בגלל עבודות לפיתוח כביש חדש מטעם משרד השיכון. כשבאתי למקום עם אמיר מזאריב, מנהל מרחב צפון במגזר הערבי של המועצה לשימור, הבנו שבעת סלילת הכביש, בצמוד לחומת המקום, ייפגעו האורנים שניטעו שם עם הקמת בית הקברות. פנינו למנהל הפרויקט ונעזרנו גם באנשי "הסיירת הירוקה", שאת התערבותם ביקשנו בגלל החשש מהפגיעה בעצים. אני מבקש לציין כאן שוב את החשיבות שבשמירת מרכיבים נופיים באתרים, לצד מרכיבי הבנייה, ואת החיוניות שבהתחברות

המועצה לשימור לגופי שימור אחרים.

תכניות מתאר בקיבוצים

תל יוסף: במסגרת התמקדות המועצה לשימור בהיבטים התכנוניים ובחשיבותם המכרעת לשימור, אנו דורשים הכנת נספחי שימור כשכבת בסיס בהכנת תכניות מתאר. אחד המקרים הראשונים שבהם נדרש הנספח היה לפני כשנתיים, לתוכנית של קיבוץ תל יוסף, לאחר שתכנית ראשונית שהוכנה ליישוב התעלמה מהיבטי השימור.

לתל יוסף, כמו לעין חרוד הצמוד אליו, יש חשיבות היסטורית-אדריכלית עצומה בתולדות ההתיישבות העובדת. כאן ביסס קאופמן את עקרונות התכנון הקיבוצי, כאן שותף לראשונה בתכנון אדריכל נוף (שלמה אורן), וכאן תכננו קרקואר וביקלס את המרשימים שבמבני הסגנון הבינלאומי בקיבוצים.

חוץ מחשיבות הקיבוץ בפני עצמו, אנו רואים בתהליך התכנון שלו מקרה בוחן שממנו נגזרת מדיניות התכנון של המועצה לשימור במרחב הקיבוצי. לשם כך ביקשה המועצה מהאדריכל שמואל גרואג, העוסק רבות בשימור בקיבוצים, להכין מסמך מנחה המתייחס לתכנית המוצעת בתל יוסף ולתהליך התכנון בקיבוצים בכלל. אנו תקווה שהדיאלוג שיצור המסמך בין המועצה לשימור לתל יוסף יביא לשינוי חיובי ולתכנון רגיש יותר לערכי הקיבוץ, ויסלול את הדרך להטמעתו של תכנון ראוי במרחב הקיבוצי.

כבשן הסיד בקרית טבעון: בעת תיעודו של כבשן

הסיד הייחודי על ידי המועצה לשימור, הבינו המתעדות - האדריכלות עידית שלומי ונילי בראון - כי בנייני המגורים המתוכננים באזור יקיפו את המבנה משלושה עברים, והוא יבלע במרקם המגורים החדש. ליכותה של המועצה המקומית קרית טבעון נזקפת העובדה שדאגה לשנות את התכנית המקורית, שבמסגרתה אמור היה האתר להיחרס, וציינה אותו לשימור.

בנקודה זו חשוב להדגיש כי לעיתים לא די בהכרזה על מבנה ובשימורו, וצריך להתייחס לתכנון של סביבתו ולאפיין את גבולותיו כחלק מהשימור. לפיכך פנינו לוועדה המחוזית חיפה והתחלנו בתהליך של התנגדות לתכנית הקיימת, כדי לשנות את סביבות כבשן הסיד לשטח ציבורי פתוח.

באתר גשר הישנה משחזרת בימים אלה המועצה לשימור את בית הילדים שנהרס, ושנבנה במקור מלבני בוך.

במנחמיה מממנת החמ"ת את שיקום בית הרופא על ידי המועצה לשימור, ובהמשך תשודרג גם התצוגה הקיימת.

במצודת כח מסתיים בספטמבר השלב הראשון של ההכנות המגורים הקיימים וסידורם, כדי ליצור את החלל לבניית "מוזיאון הרעות".

בחצר כנרת נמשכת פעילות השימור, ובימים אלה משוחזר האגף המשקי של החצר ומשופצים שירותי האתר.

זהבה חכם-גבאי

פורום מנהלי אתרי מורשת באזור הכנרת והגליל המזרחי

שנת הפעילות של הפורום הסתיימה לאחרונה, ובשנה הבאה נשוב להיפגש ולקדם ביחד נושאים הקרובים לליבנו

והמפגשים נערכים בכל פעם באתר אחר. בכל מקום נערך סיור היכרות ומועלים לדיון נושאים העשויים לעניין את כלל האתרים, למשל שיווק ופרסום, פיתוח, יוזמות חינוך ותרבות, ועוד. בתחילה התקשינו לאסוף את מנהלי האתרים ולשכנע אותם בחשיבות המפגשים, למרות ההשקעה הגדולה בלימוד, באנשי מקצוע ובייעוץ מקצועי. עם הזמן התקבצה קבוצה קבועה, שיחד עמה פותחה פעילות יצירתית מלמדת ומתמשכת. אני מקווה שמנהלי האתרים שטרם הצטרפו אלינו יעשו זאת בעתיד, וכך נהפוך לקבוצה משמעותית.

בשנה החולפת נפגש הפורום ארבע פעמים, מתוכן שלושה מפגשים אזוריים ואחד ארצי, בירושלים.

מאחר שאנו מדגישים סוגיות רלוונטיות לאתרים המארחים, צפינו בבית המאירי בהדרכה מומחזת ודנו בה; במוזיאון השומר דיברנו על שיתוף פעולה בין אתרים סמוכים, וכשהתארחנו בחיפה הציגו לנו נעמה מזרחי, מנהלת המחוז, ואורי בן ציוני, מנהל מחוז הצפון, את פעילותם בתחומי השימור, הפיתוח והחינוך. נעמה גם ערכה לנו סיור מקסים במושב הגרמנית, שם דנו בשימורה הייחודי ובעצמות הנובעות ממנו. מפגש זה סייע את שנת הפעילות תשע"ב, ובשנה הבאה נשוב להיפגש ולקדם ביחד נושאים הקרובים לליבנו.

זהבה חכם-גבאי, מנהלת אתר חצר כנרת, מנהלת את פורום כנרת-גליל מזרחי.

חצר כנרת

פורום כנרת-גליל מזרחי של מנהלי אתרי מורשת פועל כבר יותר משלוש שנים, וכפי ששמו מעיד - משתתפים בו מנהלי האתרים הצפוניים מוזיאון השומר בכפר-גלעד, חצר ראשונים (הסליק) בכפר גלעדי, חצר תל-חי, אחוזת דוברובין, מוזיאון בית המאירי בצפת, אתר השחזור בראש פנה, בית יגאל אלון בגינוסר, מוזיאון ובית ראשונים במגדל, חצר כנרת במושב כנרת, חצר דגניה וחווית נהריים בגשר הישנה. היוזמה לפורום היא של מנהל אגף החינוך במועצה לשימור, אלעד בצלאל, שחשב על הקמת קבוצות עבודה ולמידה אזוריות, שייפגשו וידונו בבעיות שבהן נתקלים מנהלי האתרים. כך יתפתחו קשר ושיתוף פעולה בין המועצה לשימור לאתרים השונים שבאזור, והמנהלים יתעשרו בידע מקצועי מפי אנשי מקצוע שירצו על תחומי התמחותם.

הפורום הראשון הוקם בעמק יזרעאל, ובעקבותיו קמו פורום כנרת-גליל מזרחי, פורום מישור החוף הצפוני, פורום תל אביב, פורום מרכז, פורום ירושלים ולאחרונה גם פורום דרום. עם הקמת הפורום הצפוני ציטטנו את רופין, שאמר על הקמת החווה בכנרת: "בראשית הייתה הפעולה. שם הפעולה: כנרת". אנו אמרנו: "בראשית הייתה הפעולה. שם הפעולה: פורום כנרת".

הפורום מדגיש מראשיתו את ההיכרות עם האתרים המשתתפים בו,

לאחרונה הצגתי לקיבוץ שלושות שבועות בית שאן נספח שימור, כאקט של שיתוף הציבור, ומתוך כוונה לעגנו כצורך אובייקטיבי של הקיבוץ ולא כחלק ממטרדי הבירוקרטיה התכנונית

כל זה יכול להגדיר את הקיבוץ כישות אנונימית, הדומה לעוד עשרות ומאות כמוה, בלי יומרה או יכולת לבטא את המיוחד שבמקום ואת רוחו. בדיוק לכאן נכנס נספח השימור: הוא אינו משנה את מפת היישוב אלא את צורת קריאתה, ואינו עוסק בערכים מדידים אלא בכאלה הניתנים להערכה. הנספח אינו מתכחש למשותף עם קיבוצים אחרים, אלא מחפש ומבטא את המיוחד שבמקום מבחינה היסטורית, סיפורית, חברתית, אדריכלית ונופית. בניגוד לתב"ע, המדברת בשפה של חלוקת שטחים, יעודי שטחים וגודלם,

נספח השימור מדבר על מרכיבי עיצוב אדריכליים, אורבניים ונופיים, ועל משמעותם בעברו של הקיבוץ והיום, כמי שנותנים לו את האופי המיוחד לו. הוא מחזיר אותנו לקיבוץ בעת היווצרו, מסביר את הדינמיקה של התפתחותו ומגדיר את ה"צופן הגנטי" שלו. הוא מזהה את המימד הייחודי והחד-פעמי במבנה היישוב, ובמיוחד את משמעותו בסיפורי המקום ואת תפקידם של האתרים השונים במורשת המקומית. כך הוא מעלה את שכבות המידע והזיכרון המסתתרות מתחת לשכבות הצבע וקווי המתאר של התב"ע, ועוסק במה שנמצא מחוץ

לטרמינולוגיה הסטטוטורית: סיפורים, זיכרונות, תחושות ורגשות אנוש. עבודה כזאת, כשהיא נעשית כראוי, יכולה למתג ולשדרג יישוב ולהפוך מקומות בני בלי שם למקומות בעלי שם. התהליך שהיישוב עובר בהכנת תכנית השימור הוא של קריאה בשם - כמו אדם הראשון, שהעבירו לפניו את כל החיות כקבוצה והוא, על ידי קריאתן בשם, הוציא אותן מאנונימיות והבליט את המיוחד שבכל אחת מהן.

תפקידו הוא, אפוא, לקרוא למקומות השונים בקיבוץ בשמות, להגדיר את המיוחד והחד-פעמי שבהם ולהפוך את התכנון הפיזי האנונימי לייחודי ואישי, לטובת המקום ויושבו.

האדריכל בצלאל רינות מנהל את משרד התכנון "בראשית" בעין הנצי"ב, וחבר מערכת "הגלילה".

למרות שהמושג "טרנד" אינו חביב עלי, אני תומך בטרנד ה"ירוק" ומניח שהעולם חושב ירוק ובר קיימא כי זו הדרך לשרוד. גם אם מדובר לעת עתה בעיקר בדיבור ופחות בעשייה - מחשבה ודיבור יוצרים מציאות. המשמעות הפשטנית של "בר קיימא" היא כי בכל פעולת פיתוח ייעשו שימוש מקסימלי במצאי הקיים ושימוש מינימלי על חשבון העתיד. נושא השימור גם הוא חלק מתפיסה זאת, כשבמקום להרוס ולבנות חדש, בהוצאת אנרגיה מרובה, אנו מעדיפים למחזר מבנה קיים ולהסב אותו לשימוש עכשווי.

ועם זאת - עיקר הטיעונים לשימור אינם בתחום הכלכלי או הסביבתי, אלא בתחום התרבותי והרגשי. בעיניי, תרבות היא מערכת ערכים השאובה מהעבר, כשכל חידוש ורענון מבוססים על הקיים ומהווים המשך ישיר שלו. לי, כיהודי שומר מצוות, זו השקפת עולם מוכרת: כל דרך החיים היהודית מבוססת על תורה מן השמים כנקודת התחלה, ועל פיתוח והוספת שכבות במרוצת הדורות, בתורה שבעל פה. כאן אנסה להתמקד בשימור בקיבוץ כמקרה פרטי המוכר ונוגע לכולנו.

ייחודו של הקבוץ כצורת

חיים הוא, בין השאר, בהגדרת המושג "בית". בתוך גדר הקיבוץ אנו מוצאים בתי מגורים, בתי ילדים, מבני ציבור וקהילה, עסקים ומפעלים כשכולם חולקים את אותו מרחב וכולם צומחים על קרקע משותפת, ללא גדרות פנימיות ומחיצות. כל המרחב הרב-שימושי הזה, שהוא מרחב החיים בקיבוץ, שייך לכולם. הוא הבית הגדול המשותף לכולם, ובו מתבטא עיקר ערכו של השיתוף בקיבוץ - מסורתי או מתחדש.

המסמך התכנוני המשמעותי המתייחס למבנה הפיזי של הקיבוץ הוא התב"ע. זה הוא מסמך רשמי וחוקי של המדינה, והוא האסמכתה החוקית היחידה לכל פעולת בנייה ופיתוח הנעשית בקיבוץ. הפרמטרים בתכנית זו מוכתבים בחוק, והמסמך מבטא - מילולית וגרפית - את הראייה התכנונית והמשפטית של המדינה ביחס לכלל יישוביה.

בית המגורים הראשון בדגניה

ממדף הספרים שלי

פנינה ירוחמי, נתיב הנשר בשמים - טייסי הפלמ"ח מספרים, תש"ז 1943 - תש"ח 1948. עורך: אלי שילר. הוצאת אריאל, 2012

הספר, כפי שמעיד שמו, הוא אוסף של ראיונות ורשימות של כשלושים ממקימי טייסות הפלמ"ח - טייסת הנגב וטייסת הגליל. חלק ניכר מהמספרים היה גם בין מקימי חיל האוויר עם קום המדינה, והגיע לדרגות בכירות בו. בין האנשים המופיעים בו גם משה פלד, מפקד טייסת הגליל; סטף ורטהיימר; שאול ארלוזורוב; הטייסת דיתה פרח; עזר ויצמן ועוד. מסיפורי טייסי הפלמ"ח, שהחלו את מסלולם התעופתי בקורס גלשנים בגבעת המורה, מצטיירת התפתחות טייסות הפלמ"ח מאפס. המטוסים הקלים השתתפו בהצנחה (לעתים בזריקה) של ציוד ליישובים, ונאלצו להסוות חלק מפעולותיהם ולעבור משדה לשדה. כחבר קיבוץ מחניים עניינו אותי במיוחד הפעולות הרבות של סיור, הצנחת ציוד, הפצצות ושימוש במקלעים, שבסיסן היה במנחת שלצד הקיבוץ.

הספר מלווה בעשרות תצלומים מארכיון הפלמ"ח, שחלקם חוזר על עצמו אך רובם מעניינים ביותר. הם ממחישים את אוירת הפלמ"ח ואת המשימות שהוטלו על הטייסים, ומראים עד כמה מועט ופשוט היה הציוד שעמד לרשותם. הדבר מגביר את ההערכה לאומץ ליבם ותושייתם, שהשפיעו מאד על תוצאות המערכה על הארץ.

יוני גדעוני

היכרותי עם סיפורו של הטייס שלום רקיר החלה בספרו של דובי זכאי "מקום לשניים - טיולים למקומות מיוחדים". לא ידעתי כי לימוד הנושא יוביל אותי לשני קברים ולסיפור מרתק של טייס הרפתקן בחיל האוויר הצעיר של מדינת ישראל

שלום רקיר ומטוסו

קברו של שלום רקיר בשדות משמר העמק

מצבתו של שלום רקיר בבית העלמין הצבאי בקרית שאול

שלום רקיר, בן משה וקרולינה, נולד בגרמניה ב-1930. בן שש עלה עם הוריו לארץ, למד בתל אביב והיה מדריך תעופה בגדנ"ע ובקלוב תעופה. אביו היה נגן צ'לו בתזמורת הפילהרמונית, ושלום הלך בעקבותיו וניגן בחצוצרה. בחודשיה הראשונים של מלחמת העצמאות, כשהיה בן שבע-עשרה וחצי, התגייס לחיל האוויר, ובסוף 1948 נשלח ללמוד טיסה באיטליה. כשחזר לארץ והוצב בטייסת 101 - טייסת הקרב הראשונה שהוקמה במאי 1948 למטוסי מסרשמידט מצ'כוסלובקיה. ביוני 1949 עברה הטייסת, ועמה שלום, לבסיס רמת דוד - כנף הקרב של חיל האוויר - והפעילה מטוסי ספיטפייר ומוסטאנג.

רקיר הטיס מוסטנג P-51 - מטוס קרב מתקופת מלחמת העולם השנייה, שנחשב על ידי רבים למטוס הבוכנה המתקדם ביותר שנבנה, ושפעל בשירות חיל האוויר הישראלי עד 1961.

בטייסת הצעירה היו התאונות עניין של כמעט שגרה. עמוס דור, שחקר את תאונות המוסטאנג בחיל האוויר, מנה 23 כאלה, מהן שלוש-עשרה קטלניות. הוא כתב כי "...טיסות ללא פיקוח בסופי שבוע, שבהן יכול כל טייס לקחת מטוס ולעשות כרצונו, היו רצחניות במיוחד".

שלום רקיר, שחבריו מספרים כי אהב הרפתקאות, החליט בבוקר שישי אחד, ב-1951, לעלות לגובה של עשרים וחמישה אלף רגל ומשם לצלול בכוח מלא, כדי לראות לאיזו מהירות יוכל להגיע ולבלום ברגע האחרון לפני שיכנס בקרקע. הוא דיווח בקשר על התקדמותו, אך לפתע שמעו חבריו צווחה מקפיות דם ולאחריה דממה. יחידת החיפושים מצאה את מטוסו תקוע עמוק בקרקע לא הרחק מהבסיס. לאחר שהניסיונות לחלץ את המטוס נכשלו, הורשתה משפחתו של רקיר להשאירו קבור במקום עם מטוסו, ולהקים לו מצבה.

מאיר שלו, בן עמק יזרעאל, שזר את הסיפור בספרו "פונטנלה", בלי להזכיר את הטייס בשמו: "זה מוסטנג" אמרתי לה בגאווה... ולפתע, גבוה-גבוה, מעלינו ממש, הטה המטוס את כנפיו בפתאומיות שרק תקלה נוראה או החלטה נוראה יכולות לגרום. בבת אחת נעשה תכליתי מאוד: חש מטה-מטה אל האדמה, תחילה בקו וישר ואזי משבכל מחלץ-פקקים ענקי, מהיר הרבה מעצמו לו נפל נפילה חופשית. ... ה'מוסטנג' נחבט בקרקע. פרח גדול של אש פרח ונבל באחת, מותר רישום בהיר בעין ועשן שחור באויר... כשהגעתי למקום בנפילה הייתי צריך להידחק בעד המעגל שכבר התכנס והצטופף סביב המכתש העשן שנפער באדמה. כדור האש כבר כבה, המטוס אוכל כולו, זכר לא נשאר מהטייס" (עמודים 205-207).

בהמשך מתואר כיצד - שבועות ספורים אחר כך - באו למקום חיילים וכמה אזרחים, ויצקו בו מלבן גדול של בטון ועליו מצבה, שלידה ניטע ברוש.

נסעתי לחפש את מקום נפילתו של שלום רקיר. מול הכניסה לקיבוץ משמר העמק נמתחו שבילים מזרחיים אל העמק, ושדות רחבים נפרסו למלא הרוחב בשעת אחר הצהריים המאוחרת. חיפשתי קבוצת ברושים בודדת, ורכז גידולי השדה של משמר העמק הפנה אותי אל רמי יבזורי, מראשוני בני הקיבוץ, ששנת לידתו זהה לזו של רקיר. הוא היה המבוגר הראשון שהגיע למקום דקות לאחר ההתרסקות, וסיפר לי כי נמנע אסון גדול שעה שהמטוס התרסק לא-רחוק מקבוצת ילדים. לדבריו, לטייס לא נותר זכר.

בעת שחיפשתי את קורות חיו של רקיר הגעתי לאתר "זכור" של משרד הביטחון. המידע עליו שם תמציתי וקצר, ומקום קברו מצוין בבית העלמין הצבאי בקרית שאול. הכיצד, שאלתי את עצמי. הרי ראיתי את קברו בעמק יזרעאל, במקום נפילתו. רמי יבזורי הוא שפתר את החידה. הוא סיפר כי חברי משמר העמק טיפחו את המצבה שהוקמה בשדה לזכר רקיר ושמרו עליה. אחרי כמה שנים התקבלה הודעה מהרבנות הצבאית שאפשר לפרק את הקבר ולעבד ביתר נוחות את השדות, כיוון שלרקיר הוקם קבר חדש. הדבר כמובן לא נעשה.

"אם כך - שלום רקיר קבור גם כאן וגם כאן", אמרתי לרמי. "יותר נכון לומר שהוא קבור לא כאן ולא כאן" - השיב.

יואב אבניאון הוא יליד ירושלים, דור שמיני בארץ, שעבר מהסקטור העסקי להוראת דרך.

קדושתו של המבנה הוסרה אחרי שרוב התושבים הנוצרים של ולדהיים השתקמו באוסטרליה, ובשנות החמישים ושישים הוא שימש כבית התרבות וההתכנסות של אלוני אבא

המבנה המלבני דומה למבנים של כנסיות לותרניות מאותה תקופה, כשהמזבח ומגדל הפעמון ממקמים בחזית הצפונית, והכניסה לבנין היא דרך ביתן צידי דרום-מערבי. בראש המגדל, שעדיין קיים, קבועה שבשבת בצורת תרנגול, ובראש הגמלון הדרומי היה צלב (שנעלם). הקירות בנויים מאבן גזית מסוג "נארי", והגג הוא דו-שיפועי ומחופה רעפי חרס מדגם מרסיי. הכרכוב מעוצב ככותרת לקירות החיצוניים, ומכיל מערכת מרזבים מאבץ לניקוז הגג. שלד הגג בנוי מקורות ומרישי עץ, וכשהתקרה המקומרת והמטויחת שתחתיו החלה להתפורר, בשנות החמישים, נבנתה במקומה תקרת עץ דקורטיבית. עד היום נשמרו הרצפה המעוטרת, דלתות העץ וחלונות הברזל המקוריים. זה הוא ללא ספק בניין בעל איכות אדריכלית גבוהה, עם פרופורציות יוצאות דופן וייחודיות בנוף האזורי ואפילו הארצי.

בשנים האחרונות סוגר המבנה בגלל מצבו, המתדרדר מיום ליום. ב-2011, בליווי המועצה האזורית עמק יזרעאל ומחוז הצפון של המועצה לשימור, יזם היישוב אלוני אבא הכנת תיק תיעוד לכנסייה בעזרת משרד לודמיר אדריכלים. הסקר ההנדסי נערך על ידי המהנדס יעקב שפר, והמועצה לשימור הכינה תיק תורם כדי לאפשר הצלה והשמשה של המבנה. בזכות האיכויות האקוסטיות שלו, ראוי יהיה ליעד אותו לאירועים מוזיקליים מקומיים או אזוריים. האדריכל ברני לודמיר הוא מגיסטר באדריכלות ובעל ניסיון רב בשימור מבנים.

הכנסייה בשנות השלושים

וכיום

הראשים, הוקם מבנה המהווה עד היום נקודת ציון וסמל של המקום. הוא צנוע ומאופק מבחינה ארכיטקטונית, ללא קישוטים רבים. קדושתו הוסרה אחרי שרוב התושבים הנוצרים של ולדהיים השתקמו באוסטרליה, ובשנות החמישים ושישים הוא שימש כבית התרבות וההתכנסות של אלוני אבא.

במרכז אלוני אבא שבעמק יזרעאל שוכן מבנה אבן ייחודי שהוקם על ידי התושבים הגרמניים של הקולוניה ולדהיים (נווה יער) בראשית המאה העשרים. ולדהיים, ההתיישבות הגרמנית האחרונה בפלסטינה, נוסדה ב-1907 על ידי ה-Kirchler (אנשי הכנסייה) - קבוצה שחזרה לכנסיה האוונגלית בשל סכסוך בין שני מנהיגי הטמפלרים בחיפה: כריסטופר הופמן וגיאורג דוד הרדג. הפלג של הרדג, במימון הקהילה האוונגלית בשטוטגרט, רכש את קרקעות הכפר הערבי אום אל-עאמד, והמתכנן החיפאי ארנסט וויגט תכנן את היישוב החדש, המאופיין בשני רחובות מצטלבים שלאורכם שישה-עשר בתי אב וגנים. בשנים הראשונות התפללו אנשי היישוב, בהנהגתו של גוטליב ויינמן, בחדר המגורים שלו, בעזרת כומר מקהילת חיפה. בקהילה הצעירה היה רצון להקים בית תפילה מיוחד, ואחרי שנאסף הסכום הנדרש הונחה לו אבן פינה בתחילת 1914. האדריכל אוטו לוך, חבר ההתאחדות החיפאית של הכנסייה, תכנן את המבנה שאושר על ידי ההתאחדות הירושלמית. חנוכת הכנסייה נדחתה עד תום מלחמת העולם הראשונה, והתקיימה לבסוף באוקטובר 1921.

בלב היישוב, בהצטלבות שני הרחובות הראשים, הוקם מבנה המהווה עד היום נקודת ציון וסמל של המקום. הוא צנוע ומאופק מבחינה ארכיטקטונית, ללא קישוטים רבים. קדושתו הוסרה אחרי שרוב התושבים הנוצרים של ולדהיים השתקמו באוסטרליה, ובשנות החמישים ושישים הוא שימש כבית התרבות וההתכנסות של אלוני אבא.

בית הלבנים בחצר הראשונים בכפר מסריק נעמי זינגר

■■■

אחד מחדרי המוזיאון משמר את זכרם של המפעלים "אסקר" ו"נעמן", שהיו ערש התעשייה הקיבוצית והשתייכו לקיבוץ הארצי ולכפר מסריק

כפר מסריק עבר למקומו הנוכחי ב-1940, לאחר ששהה בהכשרה בבת גלים, בקרית חיים ובנקודה זמנית ליד מפעל נעמן. ב-1943 הוקם בחצר הקיבוץ, ליד מגדל המים, בית לבנים, בו שוכנו נערים שהגיעו מגרמניה אחרי המלחמה. כל שאר מבני המגורים בקיבוץ היו אז עדיין צריפי עץ. המבנה נבנה מלבנים אדומות שיוצרו במפעל נעמן הסמוך, שהיה שייך לכפר מסריק ולתנועת הקיבוץ הארצי. החומר ללבנים נכרה בשדות כפר מסריק והועבר בקרונות למפעל שמעבר לכביש. גגו של הבית היה מעוגל, לפי שיטת הבנייה המקובלת אז, ללא רעפים. לאחר כמה שנים הוסב המבנה לסנדלריה, ושימש בייעודו זה עד לפני שנים ספורות. אחרי פטירתו של הסנדלר האחרון החלטנו לשפצו ולהפכו למוזיאון קיבוצי, ויש בו כל מה שהיה בסנדלריות הקיבוצים באותה תקופה, בה נהגו לא רק לתקן נעלים אלא ממש לייצר אותן: מכונות שיוצרו עוד במאה התשע-עשרה; כלים כמו סדנים, מרצעים, פטישים, מחוררים ועוד; חומרי עבודה כמו מסמרי עץ, אבזמים ופיסות מתכת שקובעו בקצות הנעל; אימומים בכל גודל וצורה, ואפילו נעלים חדשות, שיוצרו לכל האוכלוסייה ונותרו בקופסאותיהן. חדר נוסף במוזיאון משמר את זכרם של המפעלים "אסקר" (אספלט קר וצבעים) ו"נעמן" (לבנים, מוצרי חרסינה לחשמל וכלי אוכל מרהיבים), שהיו ערש התעשייה הקיבוצית והיו שייכים כאמור לקיבוץ הארצי ולכפר מסריק.

המוזיאון עדיין לא הושלם, אך כבר ניתן ליהנות מהמוצגים ההיסטוריים שבו. יש תוכניות להרחבתו, ואנו תקווה שנוכל להשלימו. ניתן לבקר במוזיאון בתיאום מראש ובמחיר סמלי, ולשמוע ממדריך מקומי מסיפורי המקום והתקופה. ליצירת קשר אנא פנו אל 052-8346057.

נעמי זינגר מכפר מסריק חברה בצוות "חצר ראשונים" ועוסקת בשימור בהתנדבות.

בית המלון המודרני הראשון הוקם בטבריה ב-1894 על ידי שני יזמים טמפלרים, ונבנה בסגנון אירופאי-טורקי באבן בזלת, בדומה לבניינים נוספים בסביבתו

1940-1935. הצומת החשוב

1920-1910. מבנה סימטרי בסגנון אירופאי

1894. חנוכת הבניין

101 חדרים. אנו נבחרנו כאדריכלי הפרויקט ואדריכלי השימור, לאחר שתכננו את המלון הסקוטי הסמוך. המבנה בנוי ברובו בשיטה של קירות נושאים מאבן בזלת מקומית, הבנויים מעל סלע שכנראה משתרע ועולה ממרכז העיר ההיסטורית ועד המצודה שבמעלה רחוב דונה גרציה. הבנייה באבן בזלת אופיינית לתקופה ולסגנון הבנייה העות'מאני.

בלוקי הבזלת מחוברים בטיט צמנט, והקירות הנושאים עשויים אבן בעובי 60-90 ס"מ בקומה הראשונה ובמרתף, ו-30-50 ס"מ בקומות העליונות. נראה שהקירות העבים מורכבים ממילוי אבן בין השכבות הנושאות. הקירות המשניים המחלקים עשויים מחומרים שונים, בהתאם לתקופות שבהן נבנו. רוב החללים בקומת המרתף והקרקע עשויים קמרונות מצולבים, מאבן המכוסה בטיח. התקרות של קומת הקרקע והמרתף עשויות כנראה ממילוי על גבי הקשתות, ונראה שתקרות הקומות שמעל יצוקות מבטון.

המסה הגדולה של אבן הבזלת מקבלת עידון ואוויר בגיאומטריה קלאסית המדגישה את היקף הפתחים באבן בהירה. ניתן גם להבחין בפסי רוחב של אבן בהירה על גבי החזיתות. המרפסות בחזית המזרחית עשויות מבטון בצורת משרבייה דיאגונלית, עם מחיצות צבועות לבן. רובו הגדול של הגג שטוח היום, למעט הקטע הצפוני שעליו גג רעפים דו-שיפועי.

כל קירות האבן בפיתוח נבנו כטרסות של אבן בזלת, מה שיוצר מעין אי של שלווה בפינה האורבנית הסואנת המקיפה את המבנה. האלמנט הדומיננטי הוא גרם המדרגות הרחב הבנוי בזלת, הקושר את רחוב אלחדיף עם רחוב דונה גרציה. מהלך מדרגות זה קשר בעבר את רחוב דונה גרציה עם החלק הנמוך והסואן יותר של העיר ההיסטורית.

האדריכלים ד"ר עדנה ישי-וילסון וד"ר אלן וילסון ממשרד ישי וילסון מתמחים, בין השאר, בתכנון שימור, שיקום והתחדשות של מבנים ומרכזי ערים. על שימור המלון הסקוטי בטבריה זכה המשרד בפרס המועצה לשימור.

בחזית הכניסה. בין השנים 1960-1934 נוספו לבניין קומה שנייה ומבנה קטן על הגג השטוח, והושלמו האגף הדרום-מערבי, בפינת רחוב הירדן, והאגף הצפון-מזרחי שליד החומה. בשנות השלושים סיפק המלון שירותים ברמה אירופאית, שהייתה נדירה אז בצפון הארץ. ריצ'רד גרוסמן ניהל אותו עד למותו בתחילת מלחמת העולם הראשונה, ויצר תכנית עסקית מצוינת עם חברת "תומס קוק". בסוף מלחמת העולם שימש המלון כבסיס שהייה לקצינים הבריטיים ומשפחותיהם.

עם תחילת מלחמת העולם השנייה חדלה משפחת גרוסמן לנהל את המלון, שעבר אחרי קום המדינה לידי צה"ל. בשנת 1971 הוא נקנה על ידי אגודת אכסניות הנוער, ושימש כאכסניה בת 45 חדרים שנקראה על שם יוסף מיוחס, מוותיקי העיר ומנהלו הראשי של המלון. עיריית טבריה שיכנה בקומת המרתף את משרדי מחלקת התיירות שלה.

בשנת 2009 נקנה המלון על ידי היזם אסי סקאי, כדי לשמר, להרחיבו ולהפכו למלון מפואר בן

מלון טבריה שוכן במבנה מרשים מאבן בזלת מקומית, עם עיטורים של אבן לבנה לאורך פינות הבניין וסביב הפתחים. מיקומו חשוב וייחודי: הוא עומד באזור הצפון-מערבי של העיר ההיסטורית, בפינת הרחובות החשובים דונה גרציה, אלחדיף והרחוב הקרוי היום דרך גדוד ברק, באזור שבו שכן בעבר מרכז השלטון המקומי. הוא נושק לחומה העתיקה באזור הגבוה ביותר שלה.

המלון הוקם ב-1894 על ידי שני יזמים טמפלרים בשם גרוסמן וקראפט, ונבנה בסגנון אירופאי-טורקי באבן בזלת, בדומה לבניינים נוספים בסביבתו. הבונים היו פועלים מקצועיים, שעבדו בפיקוח בעלי מלאכה גרמניים. הבניין היה אחד החשובים בטבריה באותה תקופה - בית המלון המודרני הראשון שנבנה בעיר.

בשלב הראשון נבנו המרתף וקומת הקרקע, עם גג שטוח, ובמשך השנים הורחב המבנה. בשנים 1910-1930 נוספה לו קומה ונבנה גג רעפים, במראה אירופאי טיפוסי לאותה תקופה. בהמשך נוספו האגף הצפוני והמזרחי, ומערכת עמודים

מלון טבריה היום

רק במבט לאחור אפשר למצוא בסיפורים המשעשעים של הלינה המשותפת גם עצב, בדידות ואכזריות, שהתאפשרו ואולי גם נגרמו בשל החופש הרב שניתן לילדים, ללא פיקוח של מבוגר

לילדים, שהיו בחברת עצמם רוב הזמן, ללא פיקוח של מבוגר. את החוברת יצרתי כעבודה סטודנטאלית, אך היא זכתה להערכה בקרב משפחתי ובין חברי הקיבוץ, המכירים את הסיפורים מקרוב. גם מרצים שלי, ואנשים נוספים שלא חוו את הלינה המשותפת, מגלים בה עניין רב. כרגע מדובר בחוברת קטנה ומצומצמת, אך הייתי רוצה להרחיבה ולמלא אותה בסיפורים נוספים מקיבוצי ואולי גם מקיבוצים אחרים. גיליתי שאנשים רבים מתעניינים בלינה המשותפת, ושהקומיקס הוא דרך טובה לספר את סיפוריה לכל שכבות הגיל. הייתי שמחה להוציא לאור באחד הימים חוברת קומיקס שלמה בנושא.

מירב ארצי היא בת קיבוץ מזרע, בוגרת המחלקה לתקשורת חזותית ב"בצלאל". ניתן ליצור איתה קשר בדוא"ל mayrav.artzi@gmail.com או בטלפון 052-7950889. עבודות נוספות שלה אפשר לראות באתר <http://www.behance.net/mayravartzi>.

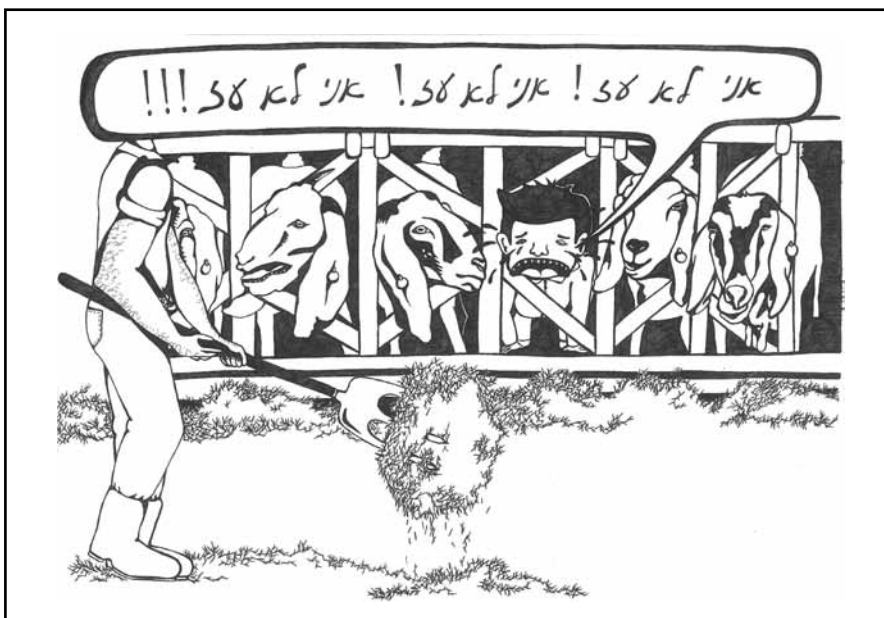
שמי מירב ארצי, בת 27, בת קיבוץ מזרע שבו גדלתי עד שעברתי להתגורר בירושלים בעקבות לימודי באקדמיה לאומנות ולעיצוב "בצלאל". כיוון שהקיבוץ הוא חלק בלתי נפרד מכל קיבוצניק שאני מכירה, ניסיתי במהלך לימודי להימנע דווקא מיצירת עבודות בנושא זה. לא רציתי לערבב בין הקיבוץ לבין היצירה העיצובית, ולא רציתי שהקיבוץ יגדיר אותי גם מבחינה יצירתית. בהגיעי לשנה הרביעית במסלול לאיור במחלקה לתקשורת חזותית (עיצוב גרפי), נכנעתי לקיבוצניקית שבי ויצרתי קומיקס שלם העוסק בלינה המשותפת בקיבוץ.

כשהייתי קטנה היו הורי לוקחים אותי בכל ערב לגן הילדים, משכיבים אותי במיטתי ומספרים לי סיפור לפני השינה. לעיתים סיפר לי אבי על עלילותיו ועלילות חבריו בילדותם, בלינה המשותפת. סיפוריו היו זכורים לי תמיד כמשעשעים והרפתקניים, וכילדה מעולם לא ראיתי את הצד

האכזרי שיש בהם. כשהתבקשתי על ידי מורת בקורס "קומיקס אלטרנטיבי", רותו מודן, ליצור חוברת קומיקס בכל נושא העולה בדעתי, בחרתי לאסוף את סיפוריו של אבי ולאגד אותם לחוברת קומיקס.

החוברת כוללת חמישה סיפורים קצרים, שהראשונים שבהם נוטים לשעשוע ולמעשי שובבות. ככל שמתקדמים מתגלים סיפורים אכזריים יותר: ילדים הקמים באמצע הלילה ומחליטים לזרוק את צעצועיהם לחדר המדרגות; ילד שבורח ממנוחת הצהרים בגן ונרדם על בית העץ שבנה; ילדים המחליטים לשפד תרנגול על מוט ברזל כדי לענות על שאלה המטרידה אותם, וילד שובב שנהג להציק לגדולים ממנו, עד שהם סגרו אותו לילה שלם באבוס שבדיר העיזים של הקיבוץ.

גם אני גדלתי בלינה משותפת עד למלחמת המפרץ, וגם לי, כמו לאבי, זכורה התקופה כחווייה טובה. רק במבט לאחור אפשר למצוא בכל סיפורי השעשוע וההרפתקאות מעט עצב, בדידות ואכזריות, שהתאפשרו ואולי גם נגרמו בשל החופש הרב שניתן

מהיום הראשון שבו ראיתי את הבניין, ב-1954, זיהיתי אותו כמיוחד; לא סתם קופסה בנויה אבן, אלא מבנה מעוצב היטב שפרטי חזותו אמרו בבירור: תוכנן על ידי אדריכל, ואף אדריכל מיומן בשפת הקלאסיקה

המבנה בראשית ימי הקיבוץ

קיבוץ בית העמק הוקם ב-1949 על חורבות הכפר הערבי קויפא. במרחק מה מהקיבוץ, סמוך למטעי התאנים והזיתים, נותר לעמוד מבנה אבן ששימש כבית הספר של הכפר – בניין בן שתי כיתות שסביבו חצר מוקפת ברושים. בהמשך למדנו שהוא נבנה על ידי שלטונות

המנדט כמחווה לתושבים, לאחר הריגתו בשוגג של ילד בן הכפר. באותן שנים החליט הקיבוץ ליישב את פרי התאנים, שצמחו בשפע באזור, ולשווקו. מבנה האבן הפך למפעל ייבוש עם שולחנות בירור, שעליהם הונחו התאנים במגשי עץ והועברו לייבוש בשמש. הפרי המיובש עבר אידיזו בחדרון סמוך, שהוסף על ידי חברי הקיבוץ, נארו ונשלח לתנובה תחת השם "דבילי בית העמק". שנתיים לאחר מכן נבנה חדר ייבוש משוכלל והענף עבר לאזור אחר של המשק, אך כעבור כשנה מתו כל עצי התאנה בגליל המערבי, והענף נסגר.

בניין בית הספר הפך עם הזמן למפעל "עולש",

וכיום

לשלוחה של מפעל לייצור קופסאות צילום ולבסוף למחסן. בשנת 1962 נבנתה בסמוך לו בריכת שחייה, אך התכנוניות השונות לניצול המבנה לבילוי ותיירות לא התגשמו. במשך הזמן הפכו אותו הצעירים ל"פונדק", ובתור שכזה הוא שופץ לאחרונה והוא פעיל ושוקק חיים.

מהיום הראשון שבו ראיתי את הבניין, ב-1954, זיהיתי אותו כמיוחד; לא סתם קופסה בנויה אבן, אלא מבנה מעוצב היטב שפרטי חזותו אמרו בבירור: תוכנן על ידי אדריכל, ואף אדריכל מיומן בשפת הקלאסיקה. רק בשנות השמונים התחלתי להתייחס למבנה מנקודת מבט שימורית, וניסיתי למצוא בעכו עדויות לתכנונו והקמתו. חקרתי אפילו את כלל מבני החינוך

בתקופה המנדטורית בארכיון הלאומי בלונדון, אך ללא הצלחה. באחד מטיולי במרכז הארץ מצאתי מבנה תאום וצילמתי אותו, אך שכחתי לרשום את מקומו. לאחרונה נמסר לי שהמבנה מופיע בכתבה על פרשת טוביאנסקי כבית-ספר נטוש וכמקום שבו נשפט מאיר טוביאנסקי לפני שהוצא להורג ב-1948. ההוצאה להורג עצמה בוצעה בכפר בית ג'יז, בבית דו-קומתי שנותר על תילו עד היום בקיבוץ הראל, והנושא את השם "בית הקשתות".

לפני כשנה מדדתי, בעזרת חברי ערן ויט, את המבנה והכנתי שרטוט מדידה. בני, האדריכל דני כהנא, הפך את המדידות לקובץ דיגיטלי בתלת-מימד, והבית מתועד כעת לפרטיו. לכאורה, מדובר בבניין פשוט למדי – שתי כיתות מרובעות, שתי כניסות וחלונות גבוהים בשתי החזיתות – אך בחינה מדוקדקת יותר מגלה כמה מרכיבים ייחודיים שיישומם בבית פשוט כזה מעורר תימהון.

החזית מחולקת לגובה בשלוש רצועות הבולטות כשני סנטימטרים מפני

הקיר: המסד, שתי שורות אבן מעל לחלונות ושורות הסיום במעקה הגג. הבליטה קטנה למדי אך משמעותית מאד, משום היא יוצרת מדרג קלאסי בגובה המבנה. המדרג אמנם צנוע לעומת ארמונות ומבני ציבור המוכרים לנו, אך בכל זאת – מישחו רצה לבטא את הידע הקלאסי שלו, אפילו

במיניאטורה הלא-חשובה הזו. מי היה האדריכל שישב שם, במשרד התכנון המנדטורי בירושלים? אולי היה משועמם? הייתכן שהיה זה אוסטון סיינט בארב-הריסון, האדריכל המנדטורי הראשי עצמו...?

הפליאה גוברת כשמנתחים את הפרופורציות של החזית: המרווחים, היחס בין גובה לרוחב ומיקום המרכיבים עונים על חוקי "חתך הזהב" – אינדיקציה נוספת לשאיפות שבוטאו מדי פעם באדריכלות המנדטורית.

זה הוא בניין יפה וייחודי, שחשוב לשמר. בינתיים לא נגרם לו נזק רציני, וחשוב להגן עליו. מעניין – האם יש עוד מבנים כאלה בארץ?

פרדי כהנא מבית העמק הוא אדריכל וחוקר תולדות האדריכלות הקיבוצית.

עמק החולה, 1928. ראש פינה, אגם החולה, מחניים, פרדס חורי והחרמון במלוא הדרו. בצד שמאל נראה הכביש העולה לצפת. תצלום של רוזה זיימן-רוזנטל ועלמה פרידלנדר-מרקוביץ מברסלאו שבגרמניה, שטיילו בארץ באותה שנה. נשמר אצל איתן זיימן, נכדה של רוזה.

באדיבות נדב מן, מעבדת ביתמונה

יוצא לאור על-ידי ועדות הגליל העליון והתחתון ואזור העמקים של המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל.

כתובת המערכת: המועצה לשימור אתרי מורשת, משטרת נהלל, ת.ד. 865, רמת ישי, 30095. טלפון: 04-6415073,

פקס: 04-6514540, דוא"ל: merav1806@gmail.com.

עורכת: מירב גרץ רונן. חברי המערכת: ענת יוניוס, עמרי שלמון, אורי בן ציוני, עלי כהן, נדב קלר, בצלאל רינות, יוני גדעוני,

רבקה אמבון, גדעון גלעד, אמנון לוי. נדפס בדפוס י.ט.כ. מגדל העמק, טלפון 04-6540243.